

Comparative Turkish Dialects and Literatures
Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Cilt/ Volume 2, Sayı / Issue 4, Kasım/ November 2023, 11-28

Atıf/Citation: Yurdođlu Məmmədov, E. (2023). Araz Obrazı Naxçıvan və Şərqi Anadolu Folklor Örnəklərində. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*. 2 (4), 11-28.

**ARAZ OBRAZI NAXÇIVAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU
FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİNDƏ**

Araz İmgesi Nahçıvan ve Dođu Anadolu Halk Edebiyatı Örnekerinde

Image Of Aras In Nakchivan And Eastern Anatolia Folklore Examples

Araştırma Makalesi / Research Article

(Makale Geliş Tarihi: 12.10.2023 / Kabul Tarihi: 29.11.2023)

Elxan YURDOĐLU MƏMMƏDOV*

Xülasə

Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında Araz obrazının xüsusi çəkisi var. İran və Çar Rusiyası arasında 1813-cü ildə imzalanmış "Gülüstan" müqaviləsindən sonra Azərbaycanın Araz çayı sərhəd olmaqla Cənubi və Şimali Azərbaycana parçalanması Arazın daha çox ədəbi obraz kimi istifadə edilməsinə gətirib çıxardı. Buna kimi müxtəlif folklor nümunələrində yer alan Araz bundan sonra yazılı ədəbiyyatın da mövzusunə çevrildi. Həmçinin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində Arazla müraciət, Arazla dərhləşmə nümunələri artdı. Naxçıvandan toplanmış xalq şeiri və burada yaranan yazılı ədəbiyyat da bu mənada seçildi.

Nəzərə alsaq ki, Araz çayı başlanğıcını Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsindən – Ərzurumdakı Alagöz dağından götürür, bu zaman Arazın həmin bölgənin folklorunda da əks olunması təbii qarşılmalıdır. Şifahi xalq

* Doç. Dr., Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Nahçıvan Bölmü; Assoc. Prof. Dr., Azerbaijan National Academy of Sciences, Nakhchivan Department elxan.yurdoglu@yahoo.com, ORCID ID: orcid.org/0000-0001-8239-2973.

ədəbiyyatının nəzm nümunələrində, xüsusilə bayatılarda, mahnılarda, türkülərdə də Araz obrazının istifadə edildiyini görürük.

Məqalədə də məhz Naxçıvandan və Şərqi Anadoludan toplanmış xalq şeiri nümunələrində Araz obrazına müraciət, Araz obrazının yeri və mövzu olaraq əhəmiyyətinə diqqət yetirilib, həmin nümunələr tədqiqata cəlb edilib.

Açar sözlər: Naxçıvan, Şərqi Anadolu, xalq şeiri, obraz, Araz.

Özet

Azərbaycan sözlü və yazılı ədəbiyyatında Araz imgesinin özəl bir ağırlığı vardır. İran ilə Çarlıq Rusyası arasında 1813 yılında imzalanan "Gülistan" anlaşmasından sonra Azərbaycan'ın, Araz nehri sınır olmaq üzere Güney ve Kuzey Azərbaycan olarak ikiye bölünmesi, Araz'ın edebi bir imge olarak kullanılmasına yol açmıştır. Folklorun çeşitli örnekleri içerisinde yer alan Araz, daha sonra yazılı edebiyata konu olmuştur. Ayrıca sözlü halk edebiyatı örneklerinde Araz'a hitap etme ve Araz'la dert giderme örnekleri çoğalmıştır. Nahçıvan'dan derlenen halk şiirleri ve burada oluşturulan yazılı edebiyat bu anlamda seçilmiştir.

Araz Nehri'nin Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nden, Erzurum'daki Alagöz Dağı'ndan başladığı göz önüne alındığında, Araz'ın bu bölgenin halk edebiyatına da yansımaları kabul etmek gerekir. Araz imgesinin kullanımını halk edebiyatının şiir örneklerinde, özellikle manilerde, şarkılarda ve türkülere görmekteyiz.

Makalede Nahçıvan ve Doğu Anadolu'dan derlenen halk şiiri örneklerinde Araz imgesine atıflar, Araz imgesinin konu olarak yeri ve önemi üzerinde durulmuş ve bu örnekler araştırmaya dahil edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Nahçıvan, Doğu Anadolu, halk şiiri, imge, Araz.

Abstract

The image of Araz has a special weight in Azerbaijani oral and written literature. After the "Gulistan" treaty signed between Iran and Tsarist Russia in 1813, the division of Azerbaijan into South and North Azerbaijan, with the Araz river as the border, led to the use of Araz as a literary image. Araz, which is included in various examples of folklore, became the subject of written literature after that. Also, in the examples of oral folk literature, examples of addressing Araz and having problems with Araz increased. The folk poetry collected from Nakhchivan and the written literature created here were selected in this sense.

Considering that the Araz River originates from the Eastern Anatolian region of Turkey - Alagöz Mountain in Erzurum, it should be taken for granted that Araz is also reflected in the folklore of that region. We see the use of the image of Araz in the examples of poems of oral folk literature, especially in bayatis, songs, and folk songs.

In the article, the reference to the image of Araz in the examples of folk poetry collected from Nakhchivan and Eastern Anatolia, the place and importance of the image of Araz as a subject were paid attention to, and those examples were included in the research.

Key words: Nakhchivan, Eastern Anatolia, folk poetry, image, Aras.

Giriş

Dünyanın elə bir çayı yoxdur ki, ona Araz qədər şeirlər yazılsın, mahnılar qoşulsun, ədəbi əsərlərdə adı çəkilsin, hətta bir xalqı iti qılınc kimi yarıya bölməyi bacarsın. Araz çayı məhz elə bir coğrafiyadan keçib gedir ki, dünyanın böyük gücləri həmişə Araz ətrafı torpaqlarda maraqlı olub, həmin yerlərin sahibinə çevrilmək istəyiblər. Ta qədim dövrlərdən bu bölgələrdə güclü dövlətlərin orduları üz-üzə gəliblər. Bu baxımdan bəlkə də Araz çayı ən çox insan qanı ilə bulanmış bir su axınıdır.

Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının fikirləri də bizim yuxarıdakı düşüncələrimizi qüvvətləndirir: *“Görəsən, dünyada ikinci bir çay tapılsın ki, Araz çayı qədər mürəkkəb və faciəli taleyi olsun. Araz çayı qədər dildən-dilə düşsün, Araz qədər şeir və mahnı mövzusunda çevrilsin, Araz qədər ittiham edilsin, umu-küsü hədəfinə dönsün, nifrətlə damğalansın və ...Araz qədər sevilsin?!”*

Araz – Azərbaycanın şah damarlarından biri, min illərlə bütöv bir xalqın sevinc və bərəkət mənbəyi olmuş çay indi sərhəddi, ayrılıqdi, göz yaşıdı” (Rüstəmxanlı, 1989: 167).

Araz çayı Türkiyə, İran, Azərbaycan və Ermənistan ərazilərindən axan və adı çəkilən dövlətlərin sərhəddini təşkil edən bir çaydır. Ümumi uzunluğu 1072 kilometr olan Araz sadəcə Türkiyədə Ərzurumdan İqdıra qədər olan təxminən 365 kilometrlik məsafədən, Azərbaycanda Zəngilandan Sabirabada qədər olan 85 kilometrlik məsafədən fərqli iki dövlətin sərhəddini təşkil etmir. İqdırdan başlayaraq isə Türkiyə-Ermənistan, Türkiyə-Azərbaycan, Azərbaycan-İran, İran-Ermənistan sərhədlərində yer alır. Tarixin bir neçə əsrlik dövründə isə Araz sadəcə Azərbaycan ərazilərindən axan çay idi. 1813-cü ilin oktyabr ayının 12-də indiki Goranboy rayonunun Gülüstan kəndi yaxınlığında, 15 il sonra isə Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində Çar Rusiyası və Qacarlar İranı arasında imzalanmış və adını həmin kənddən alan “Türkmənçay” müqaviləsi ilə Azərbaycan torpaqları ikiye bölündü, iki imperiya arasında isə Araz çayı sərhəd kimi qəbul edildi. Bundan sonra isə hər iki imperiyanın orduları bu sərhədlərin sağ və sol sahilində öz mühafizəçilərini yerləşdirdilər. Beləliklə də Cənubi və Şimali Azərbaycan terminləri

ortaya çıxdı. İki qardaş, iki bacı, iki sevgili, qohumlar bir-birindən ayrı düşməklə fərqli dövlətlərin ərazilərində qalmaq məcburiyyətinə məhkum oldular. Belə olan halda isə ayrılıqlarını, həsrətlərini, hiss və duyğularını ifadə etməyə çalışan xalqımızın yaradıcı şəxsləri Arazı günahkar tutaraq ona hərzə-hədyan, hədə-qorxu, bəzən isə yazıq-miskin şəkildə üz tutaraq obrazlaşdırdılar. Böyük Azərbaycan şairi Şəhriyar ayrı düşdüyü qardaşı – şair həmkarına göndərdiyi “Süleyman Rüstəm” şeir-məktubunda yazır:

Göz yaşımın, ay Araz, qoyma gözüm baxsa da görsün,

Nə yaman pərdə çəkibsen iki qardaş arasında.

Demə dağ-daşdı, Süleyman, məni səndən ayıran,

Bir çibandır ki, çıxıbdır göz ilə qaş arasında (*Şəhriyar, 2005: 85*).

Xüsusilə xalq lirikası bu baxımdan daha fəal mövqe ortaya qoydu. Araz mahnılarda dilə gəldi, şeirlərdə ifadə olundu. Folklorun bayatı janrı bu mənada daha çox diqqəti çəkir. Cənub və şimalda yaşayan folklor yaradıcıları Araz çayına yüzlərlə bayatı həsr etməyə başladılar. Gah Arazı qarğıdılar, gah Arazla dərldəşdilər, gah Arazdan kömək umdular, gah Arazın halına yandılar. Maarifə Hacıyevanın da dediyi kimi “*Azərbaycan xalqının Araz çayı boyunca ikiyə bölünmüş 200 illik acı tale yaşamış tarixini xatırlatmağa, bu tarixdə yaşanan etirazlara ehtiyac varmı. Əlbəttə, var. Çünki bu, bir millətin tarixi, coğrafiyası və taleyidir. Hər zaman xatırlanmalı, yaşanan gerçəklər dünyaya bəyan edilməli, kitabləşdirilməlidir*” (*Hacıyeva 2022: 27*).

Gelişmə

Azərbaycan ərazisində Araz çayının böyük bir hissəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasından keçir ki, bu zaman o, 163 kilometrlik məsafədə İran-Naxçıvan sərhəddini təşkil edir. Yəni Araz Naxçıvanlıların İran ərazisində qalan Cənubi Azərbaycanlı qardaşları ilə arasında keçilməz bir qırmızı xətt kimi dayanıb. Buna görə də Naxçıvandan toplanmış folklor nümunələrində Araz çayının hərtərəfli obraz kimi təsvir və tərənnüm olunduğunu görə bilirik.

Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsində də Araz çayı folklor nümunələrinə axa bilmişdir. Ərzurum dağlarından – Bingöl massivindən başlayan Araz Naxçıvanın Sabirabad rayonunun Suqovuşan kəndində yenə də Türkiyədən başlanğıcını götürüb gələn Kür çayına qovuşur.

Bu yol yollar yoludur.

Hicran ilə doludur.

Araz bəxtəvər Kürün,

Dərdli-qəmli qoludur (*Nax. Folk. Antl., 2010: 373*).

Türkiyədə Arazın keçdiyi ərazilərin yaxın sakinləri də öz şifahi xalq nümunələrində Arazı vəsf etmişlər. Ərzurum, Qars, İqdır bölgələrindən axan Araz çayı buradakı folklor yaradıcılarının əsərlərində də özünə geniş yer tapmışdır. Arazla bağlı yaradılan folklor nümunələrinə baxarkən bir həqiqəti də görmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olan Naxçıvandan toplanmış Arazlı folklor nümunələrində Araz kədər qoxuludur, həsrət rəngindədir, ayrılıq dadır. Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsindən toplanmış nümunələrdə də bəzən bu hisslər üst-üstə düşür. Amma o bölgələrin folklorunda Arazın bəzən gülən üzünü, sevinən baxışlarını, şiltaq uşaq erköyünlüyünü də müşahidə etmək olur. Naxçıvan və Şərqi Anadolu bir-birinə yaxın olduqlarından bu iki bölgədəki Arazla bağlı nümunələrin bir çoxunun eynilik təşkil etdiyini də söyləmək mümkündür. Ərzurumdan toplanmış bir bayatıya baxaq:

Aras, Aras, han Aras,

Bingöldən kalkan Aras.

Yarım suya gelince

Su verme, çalkan, Aras (*Kaya, 2021: 113*).

Bu bayatının ilk iki misrası Naxçıvanda da olduğu kimi qalır:

Araz, Araz, xan Araz,

Mingöldən qalxan Araz.

And verirəm Allaha,

Gəl eyləmə qan, Araz (*Nax. Folk. Antl., 2012: 309*).

Nümunələrdən də görüldüyü kimi son iki misra fərqlidir. Amma buna baxmayaraq Naxçıvan və Şərqi Anadoludan toplanmış digər bayatılar var ki, həmin örnəklərdə biz hər iki nümunədəki son iki misranın da işləndiyinə şahidlik edirik. Ümumiyyətlə Naxçıvandan və Şərqi Anadoludan toplanmış Araz obrazının yer aldığı bayatı nümunələri iki bölgə arasındakı tarixi-mədəni əlaqələrin, sərhədlər qoyulsa belə, sərhəd dirəklərində ilişmədiyini, tıkanlı simlərdən maneəsiz keçdiyini göstərir:

Aras üste buz üste	Araz gelir gıygacı	Araz üste milçeğem
Kebap yanar köz üste.	Budur gelir cut bacı	Yel esme köynehceyem
Goy beni öldürsünler	Biri benim öz yarım	Ellere çirkin olsam
Bi ela göz gız üste.	Biri başımın tacı.	Öz yarime

göyçəğem (*Şahin, 2009: 27*).

Bu bayatların hər biri olduğu kimi Naxçıvandan da toplanmışdır. Bu da o deməkdir ki, Araz obrazı hər iki bölgədən toplanmış bayatı nümunələrində oxşar tələdən xəbər verir. İnsanların bənzər duyğularının tərcümanına çevrilir.

Bir çox bayatların hər iki bölgədə oxşar olmasının bir səbəbi də Naxçıvandan Şərqi Anadoluya olan köçlərdir. Belə ki, müxtəlif müharibələr zamanı, bu bölgədən oraya, o bölgədən buraya köç hadisələri baş vermişdir. Belə ki, “*məlum olduğu üzrə, Naxçıvan Osmanlı İmperiyası/Dövləti dövründə (1299-1923) zaman-zaman İstanbuldan idarə edildi. 1514, 1534, 1548, 1553-1554 və 1635-ci illərdəki qısa hakimiyyətlərlə birlikdə 1578-1603 və 1724-1735-ci illəri arasında daha uzun müddətlərlə Naxçıvan Osmanlı torpağı oldu. 1736-cı ildən etibarən uzun bir zaman Osmanlı Naxçıvana gəlmədi. Ta ki, 1918-ci ilə qədər.*

XIX əsrdə Qafqazda rus hakimiyyəti başlayıb köç məcburiyyəti yaşanınca başda İqdır, Ərdahan, Qars, Ərzurum, Bayburt, Yozgat, Kayseri, Amasya və Tokat olmaq üzrə bir çox şəhərə Azərbaycanlıdan böyük köçlər yaşandı. Bu köçlər nəticəsində Osmanlı torpaqlarına yerləşən ailələrdən mühüm şəxsiyyətlər yetişdi. Hətta Şirvanzadə Məhməd Rüştü Paşa (1828-1874) kimi sədrəzəm (sədrəzəmliyi-1873-1874) belə yetişdi” (*Tan, 2016: 378*). Bu fikirlərə əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi Anadolunun böyük bir hissəsi Səfəvilərin, Ağqoyunluların, Qaraqoyunluların, Elxanilərin zamanında müxtəlif illər aralığında adıçəkilən dövlətlərin torpaqları olmuşlar. Belə olan halda yaranan folklor nümunələrinin hərbi yürüşlər, ticarət əlaqələri, qurulan yeni qohumluqlar səbəbindən də səpələnməsi, yayılması mümkün idi.

Bildiyimiz kimi mahnıların, xalq oyunlarında səsləndirilən nəzm nümunələrinin bir çoxu da bayatlar üzərində qurulur. Bu baxımdan İqdırdan, Karsdan toplanmış türkülərdə, halay nəğmələrində də yuxarıda qeyd olunan bayatların eynisini görə bilirik. Yəni Araz dərdi, Araz mövzusu, dolayısı ilə Araz obrazı Şərqi Anadolunun xalq mahnılarında, türkülərində, halaylarında da təkrar təkrar dilə gətirilir. İqdırdan toplanmış bir mahnıda oxuyuruq:

Araz ahır gıygacı, ay gız, ay gız, ay gız, amandır
Budur gelir “cut bacı” ay gız, ay gız, ay gız, amandır

Biri benim öz yarım ay gız, ay gız, ay gız, amandır
Biri başımın tacı, gadan alım (*Acar, 2006: 116*).

Eləcə də Qars, Ardahan, İqdır bölgələrindən toplanmış başqa bir türküdə də Araz obrazı nəğmələşmişdir:

Aras üste buz üste, deli ceyranım,
Kebab yanar köz üste, deli ceyranım,
Ko beni öldürsünler, deli ceyranım,
Bi ela göz gız üste, deli ceyranım (*Turhan vd., 2010: 67-68*).

Arazın obraz kimi iştirak etdiyi istər bayatılarda olsun, istər mahnılarda olsun, ayrılıq, həsrət ürək dağlayır, adamın üzünü qarsır. Qarsın Tuzluca bölgəsindən toplanmış “Erdavut ocağında” adlı türküdə də bunu görürük:

Arazı üzdüm geçtim, incinir yar can
Gumunu süzdüm geçtim dincinir yarcan.
Bahtım ki, bi-vefasan incinir yar can
Elimi üzdüm geçtim dincinir yar can (*Turhan vd., 2010: 203*).

Diqqət etdikdə görürük ki, Araz obrazı bu xalq nəzm nümunələrinin əksəriyyətində bayatı şeir şəklində qurulub. Buna baxmayaraq aşiq yaradıcılığı nümunələrində də Araz dilə gətirilmiş, dərdlərin ifadəsi, problemlərin qabardılması üçün üz tutulan bir obraz olmuşdur. Bəzən dost, bəzən qardaş, bəzən sadəcə təbiətin bir hissəsi kimi Arazın varlığı, canlılığı bu nümunələrdə öz əksini tapmışdır. Qarsın Kağızman bölgəsindən olan xalq aşığı, el şairi Camal Xoca Kağızmanı vəsf edərkən Arazı obrazlaşdırmadan fikrini tamamlamır:

Şimalında Araz nehri hu çəkər,
Eşidən aşiqin qəddini bükər.
Bahar vaxtı coşar, dağları sökər,

Boz-bulanıq, güclü selli Kağızman (*Anadolu aşıkları, 1993: 141*).

Camal Xocanın başqa bir şeirində də Araz obrazı diqqətdən yayınmır:

Şərqudə Kağızman, bir yanın Araz,
Qərbdə Sarıqamış sənə eylər naz.

Səni xoş xəlv etmiş həzrəti-fəyyaz,
Şən ola hər bir civarın, Ala dağ (*Anadolu aşıkları, 1993: 147*).

İqdırın söz ustadlarından biri olan Kərim Yayıcılıının bir şeirində Araz qəhrəman obrazında tərənnüm edilir. Bir çox nümunələrdən fərqli olaraq Araz burada el-obanın köməyinə çatan, düşmənlərə qan udduran igid kimi qarşımıza çıxır. “*Aras içti düşmanların kanını*” (*İğdır kultürü 2003: 372*) deyən müəllifin başqa bir şeirində də Araz üzügülər, xoş ovqatlı, şən abu-havalıdır. “Arazlı kız” adlı o şeirdə oxuyuruq:

Ak bulutlar bürümüş Ağrının zirvesini,
Azəri kızlar dinler Arasın şən sesini.
İğdır şu bahariyle ne kadar cana yakın
Araslı kız, saçına, göğsünə güllər takın.

Çardaklardan türküler yayılırken ovaya,
Gel Aras, seyr edelim İğdırı doya-doya.
Bugün Araslar bile şiveni taklit eder,
Söyle Aras, kolların hangi diyara gider? (*İğdır kultürü, 2003: 372-373*).

Folklor yaddaşından qopub gələn el şairlərinin yazdıqları misralarda da Araz obrazı tez-tez dilə gətirilir. Ramiz Özler:

Ağrı ucalardan Araza baxar,
Araz nehri bazı nazınan axar.

Yad ele axışı üreyi yaxar (*İğdır kultürü, 2003:375*) deyirsə, Behçe Kemal

Çağlar İqdırı tərənnüm edərkən “*Aras belden düşen gümüş kemerin*” (*İğdır kultürü, 2003: 376*) deyərək Arazı İqdırın belindəki gümüş kəməre bənzədir. Süleyman Büyükdağ mavi suya – Xəzərə axan qu quşuna, qaza oxşadır. Yazır ki:

Aras vefalıdır sular her yeri,

Bir emelle akar hiç kalmaz geri.

Serinletir herdem garip Hazeri

Mavi suya akan kuğu, kaz kimi (*Iğdır kültürü, 2003: 377*).

Şeir ruhlu, folklor mayalı Zeynelabidin Makas Arazı qınayıcı tonda tənbeh edərək “Bizim diyar Sürməlinin bir zamanlar bir bütün olduğunu və zalım Arazın iki böldüyünü, yarısının yad eldə qaldığını” kədərlə ifadə edir və başqa bir şeirində Araza üz tutaraq bu cür dilə gəlir:

Besimdi bu kadar bölgü, xan Aras

İzin ver, ad alım adaşlarımla.

Sen bele axdıqca kızıl kan Araz

Men nece görüşüm gardaşlarımla? (*Iğdır kültürü, 2003: 378*).

1890-cı ildə Qarsın Səlimli bölgəsinin Oluklu kəndində anadan olmuş əsl adı Mehmet Ali olan Aşıq İkraminin “Gidiyor” şeirində Arazı gah haqdan təcəlli kəşf etmiş və cəmalına heyran olub gedən, gah dərələrdə dalğası daş olan, hər baxana seyran olub gedən, gümbür-gümbür dağlardan axan, sərməst olub hər yeri yıxan, eşqlə min türlü dalğalar çalxalayan, haq yoluna qurban olub gedən kimi görürük və “*Akan Aras çoşkun sular sedası*” (*Şahin, 2013: 236-237*) kimi dəyərləndirilir.

Arazla bağlı şeirlər sayılmaqla bitməyəcək saydadır. Şərqi Anadoluda olduğu kimi Naxçıvan aşıqları arasında da Araz obrazı müraciət edilən mövzulardan biri idi. Araz obrazını Çobankərəli Aşıq Cəfərin “Kimi” şeirində “*Xan Araz başında qızlar duran*”, “*dörd yanı sırsıra buz bağlayan görkəmdə təsvir olunur* (Bkz: *Nax. Folk. Antl., 2010: 438*). El şairi Yamin Sail isə qədim Ordubada həsr etdiyi “Nə qəmin sənin” şeirində “*Araz mahnı deyir sənə hər zaman*” (*Nax. Folk. Antl., 2010: 473*) ifadələriylə Arazı hər zaman Ordubada mahnı deyən xanəndə obrazında təsvir edir.

Məşhur Azərbaycanlı aşıq, eyni zamanda ustad Ələsgərin ustadı olmuş Qızılwəngli Aşıq Alının bir təcəni Araz obrazının – Arazın cinas tərkihi olması baxımından maraqlıdır. “Əzəldən hicranda Araz ənənə”, “Xaliqdən çarələr ara zənənə” kimi cinas qafiyəli şeirin birinci bəndində Arazın hərdən xan, hərdən də sərhəd olması poetik dillə ifadə edilərək ayrılıq səbəbkarı kimi göstərilməsinə rast gəlirik:

Hərdən xana dönər, hərdən də səddə,
Nəkarə ərz edər Araza nənə.
Ayaq nalə deyil çata o taya
Arazla kəsildi ara zənənə (*Iğdır kultürü, 2003: 379*).

Naxçıvanda və Şərqi Anadoluda olduğu kimi Cənubi Azərbaycan folklorunda da Arazın obraz olaraq göründüyü kifayət qədər folklor nümunələri, xalq şeiri örnəkləri vardır. Onlardan bir neçəsi bəhs etdiyimiz bölgələrin folklorundan mövzu və münasibət baxımından fərqliliyi ilə seçilir:

Su durdu çayda qaldı,
Şərur bu tayda qaldı.
Arazı ayırdılar,
Təbriz o tayda qaldı (*Gün. Az. Folk., 2020: 138*).

Araz axsın süzlsün
Düşmən bağı üzölsün.
Araz üstə yüz körpü
Qoy yan-yana düzölsün (*Gün. Az. Folk., 2020: 123*).

Yuxarıda da vurğuladığımız kimi Arazın sərhədə çevrilməsindən sonra bir-birindən ayrı düşən bacı-qardaşlar, sevgililər, ana-övladlar oldu. Bu ayrılıq, bu dərd Cənubi Azərbaycandan toplanmış Araz obrazlı nümunələrdə də dilə gətirilir və bu zaman folklor yaradıcısı birbaşa özünün başına gəlmiş əhvalatı həm də Təbriz Naxçıvan obrazı timsalında simvollaşdıraraq təqdim edir:

Arazdan keçərəm mən,
Suyundan içərəm mən.
Təbrizdə qanad çalıb
Şərurda uçaram mən (*Gün. Az. Folk., 2020: 124*).

Arazın sal daşı var,

Baş suyu, bal daşı var.

Təbrizin Naxçıvanda

Bacısı, qardaşı var (*Gün. Az. Folk., 2020: 124*).

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra şimali və cənubi Azərbaycan övladlarının yenidən görüşə bilmələri, fərqli dövlətlərin vətəndaşları olsalar belə yenidən bir-birlərinə qovuşmaları yeni yaranan folklor şeirlərinə də təsir etmişdir. İlk görüşün təəssüratının hiss edildiyi bir bayatıda görünür ki, güneyli türkün sevinci hədsizdir:

Təbrizdən huru gəlir,

Gözümün nuru gəlir.

Araz daha bulanmır,

Suyu dumduru gəlir (*Gün. Az. Folk., 2020: 149*).

Buna baxmayaraq güneyli bacı-qardaşlarımızın gələcəyə olan ümidləri ikiye bölünmüş xalqın yenidən bir birlik olacağına dair inamları bayatılar vasitəsilə, Arazla dərdləşərək ortaya qoyulmuşdur:

Araz daşıb, lil gəlir,

Dili yoxdu, lal gəlir.

Xəbər verin Təbrizə

Zəfər çalan el gəlir (*Gün. Az. Folk., 2020: 123*).

Arazam bulanmaram,

Mən sənsiz dolanmaram.

Dünya cənnətə dönsə

Təbrizsiz qalanmaram (*Gün. Az. Folk., 2020: 123*).

Mən Arazam, axaram,
Hey Təbrizə baxaram.
Yağılara od vurub,
Yandıraram, yaxaram (*Gün. Az. Folk.*, 2020: 136).

Bu cür inam dolu və gələcəyə olan ümidli nümunələr Naxçıvandan da toplanılmışdır:

Araz üstə qaradır.
Bağrı qandır, yaradır.
Bu dərdə olsa-olsa,
Bircə vüsal çaradır (*Nax. Folk. Antl.*, 2010: 373).

Araz axar lal olar,
Suları xal-xal olar.
Həmişə dərd, qəm, ələm,
Bir gün də vüsal olar (*Nax. Folk. Antl.*, 2012: 333).

Ümumiyyətlə Cənubi Azərbaycandan toplanmış Araz obrazının boy göstərdiyi nümunələri həm də o mənada təqdim etmək ehtiyacı hiss etdik ki, bunlar Naxçıvanla sərhəd bölgələrdən toplanması ilə əlamətdardılar. Belə ki, Arazın sərhədə çevrilməsi nəticəsində nə qədər naxçıvanlı Arazın o biri tayında qaldı. Və həmin insanların dilində səslənən bayatılarda, ağılarda Araz üz tutduqları obraza çevrildi. Bir çox folklor nümunələrinə əsaslanaraq belə bir fikir də söyləmək mümkündür ki, cənubdan toplanmış Araz obrazının yer aldığı nümunələrin bir çoxu Naxçıvandan gedən və geri qayıda bilməyənlərin düzüb qoşduqları, öz dərdlərini, ürək yanğılarını ortalığa qoyduqlarıdır.

Arazın sərhəd kimi yer almadığı, həmçinin ərazisindən keçmədiyi bölgələrdə də o, bir obraz şəklində xalq yaradıcısının şeirlərində dilə gətirilir. Ağrıdan toplanmış iki fərqli bayatı nümunəsində söyləyici öz istəyini Araz obrazı təmsalında təqdim edir:

Aras gelir coşa-coşa
Dağları aş-aşa.

Gidin deyin babama

Yazılan geldi başa (*Alparslan, 1995: 236*).

Aras suyu durula

Üstü divan kurula.

Bir ela göz kız üste

Bir kaç yiğit vurula (*Alparslan, 1995: 237*).

Nümunələrdən onu da görürük ki, buradakı Araz obrazı ayrılıq, həsrət, dərd motivli deyil. Bu da onu göstərir ki, folklor yaradıcısı ətrafındakı canlı və cansız varlıqlardan yararlanarkən, onlara üz tutarkən, dərdləşərkən, fikirlərini ifadə edərkən yaşadığı hala uyğun olaraq davranır, yaradıcılığında da bu istər-istəməz özünü bürüzə verir. Şüüraltında yer etmiş düşüncələr poetik yaradıcılıqda belə real mənərə təsiri formalaşdırmağı bacarır.

Biz bilirik ki, Naxçıvanda geniş yayılan folklor janrlarından biri də nəzmlə yaradılan haxıştalardır. Bu nümunələrin özündə də Araz obrazı gözə dəyir. Daha doğrusu xına mərasimlərində iştirak edən söyləyicilər, ola bilsin ki, xalq bayatılarını götürərək onu haxışta üstündə söyləyirlər. Bu zaman bəlkə də mərasimin kontekstindən kənara çıxılır. Lakin nəticə olaraq söyləyici öz dərdini, kədərini, ayrılığını, vüsal istəyini bu şəkildə geniş xalq kütləsi qarşısında təkrar yada salır, dilə gətirir, unudulmaması istəyi ilə xatırlayır:

Araz gəlir lil ilə, haxışta.

Yarım oynar gül ilə, haxışta.

Aləmə can bağışlar, haxışta.

Məni saxlar dil ilə, haxışta (*Nax. Folk. Antl., 2010: 386*).

Arazın obraz kimi müraciət edildiyi bayatıların mahnı-türkü mətninə keçdiyi variantları da mövcuddur. Biz buna həm Naxçıvanda, həm də İqdırdan toplanmış xalq mahnılarında – xalq türkülərində rast gəlirik. Təəssübkeş folklor fədaisi, İqdır xalq kultürünü, mədəniyyətini, ədəbiyyatını toplayan, nəşr edib təbliğinə çalışın Ziya Zakir Acarın tərtib etdiyi “İğdır yöresi halk türküleri” kitabında biz bu mahnıların bir neçəsi ilə rastlaşırıq. Həmin mahnı mətnləri Azərbaycanda, həmçinin onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda da dillər əzbəridir. Eyni zamanda bayatılarımız arasında da öz yerlərini tuturlar:

Aras üste buz üste, tello
Kebap yanar köz üste, tello
Goy beni öldürsünler, tello
Bi ela göz gız üste, tello

Aras ahır lil ile, tello
Deste deste gül ile, tello
Mən yarımı sevirem, tello
Şirin-şirin dil ile, tello (*Acar, 2006: 215*).

Arasa saldım teşdi, üş mendil yarım,
Cingildemedi geşdi, köş mendil yarım
Araz gurbanın olum, üş mendil yarım
O yar ne dedi geşdi köş mendil yarım (*Acar, 2006: 255-256*).

İqdırda eyni bayatının sonuna artırılan “*gel gülüm, gül oyna*” (*Acar, 2006: 266*) sonluq təkrarı ilə tez-tez oxunan başqa bir türkü də var:

Arazın obrazlaşdığı bu cür mahnı mətnlərinə Şərqi Anadoluylla bağlı hazırlanmış folklor mətnlərinin yer aldığı toplularda tez-tez rast gəlirik. Bu cür mətnlərdən biri də yallı gedilən zaman oxunan aşağıdakı sözlərdir:

Araza attım teşti,
Araz bulandı geçti.
Muhannet komşu kızı
Benim de vaktim geçti (*Turhan vd., 2010: 64*).

İqdırdakı toyla bağlı olan mərasimlərdən biri də bəylə gəlinin şərəfinə oxunan alqışlardır. Bu bir mənada Naxçıvan toylarındakı bəy tərifinin ekvivalentidir. Naxçıvandan fərqli olaraq İqdırda həm bəyi, həm də gəlini tərif edirlər. Məhz bu mərasimdə oxunan xalq şeirində də Araz obrazı xan qiyafəsində özünü göstərir:

İrliyine, birliyinə
Gelin qızın dirliyinə

Xan Arazın xan payına

Bey oğlanın sağlığına (*İğdır kùltürü*, 2003: 167).

Ümumiyyətlə Şərqi Anadolu bölgələri arasında Arazla bağlı nəzn nümunələri İqdırda daha çox qarşımıza çıxdı. Bu da təbiidir. Araz çayı İqdırda üç fərqli ölkə ilə sərhəddi təşkil edir. Belə ki, Türkiyənin Ermənistanla, Azərbaycanla və İranla sərhədinin bir hissəsi İqdırda bağlıdır. Hər üçündə də bu sərhədi təşkil edən xətt Araz çayı üzərindədir. Ona görə də burada Araz obrazının daha çox qarşımıza çıxması təbiidir.

Araz obrazı Naxçıvanla qonşu olan qədim Azərbaycan torpaqlarında yaşayanların yaratdığı xalq şeiri nümunələrində də özünü göstərir. Belə ki, indiki Ermənistan ərazisində yerləşən, azərbaycanlıların qədim-qayım vətəni olan Zəngəzurdan məcburi köçkün düşmüş həmvətənlərimizdən toplanmış bir çox nümunədə Araz obrazı keyfiyyəti ilə diqqəti cəlb edir:

Arazın altınca gəl,
Altın qoy, üstüncə gəl.
Al yanına balanı,
Onların yanınca gəl (*Zən. Folk. Örnk.*, 2021: 319).

Naxçıvanın ayrı-ayrı bölgələrində Zəngəzurdan məcburi köçkün düşən azərbaycanlılar da yaşayır. Amma onların kompakt halda yaşadığı bir kənd də var: Kəngərli rayonunun Çalxanqala kəndi. O kəndin, demək olar ki, hamısı məcburi olaraq Zəngəzurdan köçənlərdir. 2023-cü ilin aprel-may aylarında həmin kənddə folklor ekspedisiyaları zamanı topladığımız nümunələr arasında bir bayatı da var idi ki, onu bizə söyləyən 1938-ci il təvəllüdlü Qaloyev Hüseyn Sədo oğlu idi. Hələ ki, nəşr etdirmədiyimiz şəxsi arxivimizdə olan həmin bayatıda Araz obrazına dərdin ifadəsində üz tutulur:

Arazı keçən də var,
Suyundan içən də var.
Tutmuyun vətən adın,
Ürəyi keçən də var (*Hüseyn Qaloyev*, 2023/ *Çalxanqala*).

Göründüyü kimi istər geolandşaft, istər mənəvi yaddaş, yəni həm təbiət məfhumu, həm də insan duyğularının ifadəsi zamanı sirdaş rolunu oynayan məfhum kimi Araz obraza çevrilmişdir. *“Araz ləhcəsinə ayrılıq nəğmələrinin kədəri qonub” deyən mərhum folklorşünas alim Rafiq Babayevin qənaətləri də bu mənada olduqca dəyərlidir: “Folklorun gözüne” geolandşaft-bəxt, linqvistik landşaft-tale kimi görünüb: bu bəxt, bu tale poetik sözlə kodlaşdırılıb – burada Arazın suları hardan harasa, profan bir mühitdə “vücudi-vəhdətindən” ayrılıq qismətinə sarı axıb. Mifoloji dünyadakı sirli-sehirli Araz suları folklor xəritəsində tamam başqa rəng alıb.*

Xronotop müstəvidə çoxşaxəli folklor obrazı kimi Arazın bədii informasiya yükünü də elə bu tale müəyyənləşdirib. Sərhədboyu axan və cənubla şimal arasında sərhəd olan Araz çayının adı bu regionun folklorunda geniş mənalı obraza çevrilmişdir.

Hətta janrı, üslubu, poetikanı bu çayın tarixi taleyi müəyyənləşdirib: Araz çayının adı ümumazərbaycan bayatılarında daha çox ikiyə bölünmüş vətənin, ayrılığın rəmzi kimi işləndiyi halda Naxçıvan bayatılarında bu obrazın məna tutumu çox genişdir (Babayev, 2013: 273). Bu fikirlərə Rafiq Babayevin həmmüəllifi olduğu “Folklorda Araz mövzusu” (Bkz: Cəfərli vd., 2007), həmçinin gənc folklorşünas, dosent Məhsəti İsmayılın “Araz çayının mifoloji mətnlərdə ifadəsi” (Bkz. İsmayıl, 2010) məqalələrində də rast gəlmək olar.

Arazın coğrafi məfhum kimi önəmi, dəyəri bir çox elmi tədbirlər üçün də əsaslı səbəb olmuşdur. Belə ki, 2010-cu ildən başlayaraq Şərqi Anadolunun fərqli universitetlərinin ev sahibliyi ilə “Beynəlxalq Araz Hövzəsi Simpozium”ları keçirilmişdir. 2010-cu ildə Qarsın Kağızman bölgəsində, 2011-ci ildə İqdir Universitetində, 2021-ci ildə Qars Qafqaz Universitetində, həmçinin 2022-ci ildə İqdirə keçirilən “Araz kultür və sənət simpoziumu”nda Araz obrazına toxunulan məruzələr də səsləndirilmişdir.

Nəticə

Bütün bu deyilənləri, nümunələr əsasında verdiyimiz şərhləri ümumiləşdirsək belə bir qənaət ortaya çıxır ki, Araz obrazı Araz çayının mənbəyi olan Ərzurumun Mingöl dağından tutmuş Kür çayına qovuşduğu Azərbaycan Respublikasının Sabirabad rayonunun Suqovuşan kəndinə qədər olduğu axın məsafəsi boyu sərhədyanı yaşayış məntəqələrinin insanları tərəfindən müqəddəs bilinmiş və xalq Arazla daim dərdləşmişdir. Həmçinin insanlar öz ağrı-acısını suya – Araza anlatmışdır. 1913-cü ildən sonra Azərbaycanın ikiyə bölünməsiylə sərhədə çevrilən Araz həm də ayrılığın, həsrətin, bəzi hallarda isə vüsəlin simvoluna

çevrilmişdir. Bu simvolun obrazlaşmış poetik həllini Naxçıvandan və Şərqi Anadoludan toplanmış xalq şeiri nümunələrində – bayatılarda, ağılarda, haxıştalarda, nəğmələrdə, türkülərdə, mərasim mətnlərində, aşıq yaradıcılığı nümunələrində görürük.

Təbii ki, məqalədə həm Naxçıvan, həm də Şərqi Anadolu xalq şeirində yer alan Arazın obraz funksiyası daşdığı nümunələrin hamısını vermək, təqdim edib şərhinə çalışmaq bir məqalənin imkanları xaricindədir. Sadəcə onu qeyd etmək lazımdır ki, hər iki bölgədə obraz kimi Arazın təsvir və tərənnüm olunduğu onlarla, yüzrlə müxtəlif şeir şəkillərində olan nümunələr vardır.

Araz obrazı iki bölgənin xalq şeirində çox zaman eynilik, bəzən cüzi fərqləri olan, bəzən isə fərqli olan şeir nümunələri vasitəsi ilə xalqın daxili duyğularının ifadəsi zamanı tərəfmüqabil, sirdaş, dərddaş kimi özünü göstərməkdədir. Onu da əminliklə deyə bilərik ki, tarix boyu Araz çayı var olduqca onun xalq şeirində obraz varlığı da yeni folklor yaradıcılarının ortaya qoyduqları nümunələrə hopacaqdır. Xalq şeiri ilə bərabər yazılı ədəbiyyatda da Araz obraz kimi bizim həmsöhbətimiz olacaqdır. Bu həm Naxçıvan, həm də Şərqi Anadolu bölgəsinin şifahi və yazılı ədəbiyyatına şamil olunması bir həqiqətdir.

Ədəbiyyat

- Acar, Z. Z. (2006). İğdır Yöresi Halk Türküleri, İğdır: Ajans Anatolia Yayınları.
- Alparslan, İ. (1995). Her Yönüyle Ağrı, Ankara: Tutibay Yayınları.
- Anadolu Aşıqları (1993). Bakı: Azərneşr.
- Babayev, R. (2013) “Naxçıvan Kaynaklarına Göre Folklorde Araz Mevzusu” / “I Uluslararası Araz Havzası Sempozyumu”nun Bildirileri, 272-275.
- Cəfərli, M. -Babayev, R. (2007). “Folklorde Araz Mövzusu”, Elmi Axtarışlar, 3 (28), 23-27.
- Maşallahqızı, M. (2020). Güney azərbaycan folkloru. IX kitab, Bakı: Elm və təhsil Nəşriyyatı.1
- Hacıyeva, M. (2022). “Arazı Ayırdılar”, “Ədəbiyyat Qəzeti”, 29 oktyabr, 26-27.
- Kaya, D. (2021). Türk Dünyası Anonim Halk Şiiri, Ankara: Akçağ Yayınları.
- İğdır Kültürü (2003). İğdır: İğdır Belediyesi Yayınları.
- İsmayıl, M. (2010). “Araz Çayının Mifoloji Mətnlərdə İfadəsi”, AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər”i, 3 (41), 229-233.
- Naxçıvan Folklor Antologiyası. 3 cildə. I cild (2010). Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyatı.
- Naxçıvan folklor antologiyası. 3 cildə. III cild (2012). Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyatı.
- Rüstəmhanlı, S. (1989). Ömür Kitabı, Bakı: Gənclik Nəşriyyatı.

- Şahin, S. (2009). Kars Manileri, Ankara: Yıldız Kağıtçılık.
- Şahin, S. (2013). Ozanlık Gelenekleri Ve Doğulu Saz Şairleri. Ankara: Ürün Yayınları.
- Şəhriyar (2005). Seçilmiş Əsərləri, Bakı: AVRASIYA-PRESS.
- Tan, N. (2016). Yel Kayadan Ne Aparır? Ankara: "Kültür ajans" Yayınları.
- Turhan, S. - Şahin S. -Şimşek G. (2010). Kars-Ardahan-Iğdır Türküleri ve Oyun Havaları, Ankara: Cem Ofset.